

Publieke opinie

Hoofdstuk 3 van *De sociale staat van Nederland 2017*, ISBN 978 90 377 0847 9

De webversie van deze publicatie wijkt in opmaak iets af van de gedrukte, papieren versie. Bij verwijzingen naar pagina's van deze editie daarom vermelden dat naar de webversie is verwezen.

3 Publieke opinie

Paul Dekker en Josje den Ridder

- De economische stemming in 2017 is – na een dip tussen 2008 en 2013 – weer positief, maar het aandeel dat vindt dat er welvaart heerst in ons land is lager dan in 1993 (74% versus 81%).
 - Burgers hebben meer vertrouwen in rechters en het bedrijfsleven dan in de regering en de kerken. Het vertrouwen in kerken nam vanaf 2000 sterk af. Het vertrouwen in de politiek is beweeglijk, maar het politiek cynisme nam de laatste 25 jaar niet toe.
 - In tijden van economische crisis staan economie en werk hoog op de publieke agenda. Nu de crisis voorbij is, komen andere zorgen terug. In 2017 maakt men zich zorgen over immigratie, de manier van samenleven en de gezondheidszorg.
 - In de opvattingen over morele kwesties, de vrijheid van meningsuiting, het milieu, de multiculturele samenleving en de Europese Unie, deden zich sinds 1990 grosso modo geen enorme verschuivingen voor. Van de veelgehoorde ‘ruk naar rechts’ is geen sprake. Natuurlijk veranderde er wel iets: de steun voor de vrijheid van meningsuiting daalde, over immigranten werd men iets positiever en de steun voor het EU-lidmaatschap is in 2016/17 lager dan in 1996.
 - Bevolkingsgroepen verschillen van elkaar in opvattingen. In de afgelopen 25 jaar zien we grote verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden en mensen met en zonder politiek zelfvertrouwen. Er zijn ook verschillen naar leeftijd, sekse en inkomen; deze lijken betrekkelijk stabiel. Er is recent wel een opvallend afgenomen steun voor referenda onder hoogopgeleiden.
 - In vergelijking met andere Europeanen hebben Nederlanders veel vertrouwen in het parlement, zijn ze optimistisch over de richting die het land op gaat en hebben ze een internationale oriëntatie.
-

3.1 1990 en 2017: een wereld van verschil?

Dit hoofdstuk bespreekt ontwikkelingen in de publieke opinie op verschillende niveaus. Allereerst wordt ingegaan op de stemming in de maatschappij, afgemeten aan tevredenheid met het samenleven en de economie; we gaan door op vertrouwen in instituties en houdingen tegenover de politiek en komen dan op prioritering van maatschappelijke waarden en problemen. We sluiten af met veranderingen in opvattingen over een aantal maatschappelijke en politieke strijdpunten, van ethische kwesties via inkomensverdeling en milieu tot opvattingen over de EU. Dat zijn veel onderwerpen, die dan ook niet allemaal uitputtend behandeld kunnen worden. We bespreken de publieke opinie in Nederland dus in vogelvlucht.

Dat doen we, net als in de rest van deze editie van de SSN, waar mogelijk voor de periode 1990-2017, om te schetsen of die periode er een was van verandering of een van continuïteit in de publieke opinie. Het begin van de jaren negentig wordt soms beschouwd als een periode van rustige tevredenheid, toen de Berlijnse muur net was gevallen en alle

ationale en internationale politieke conflicten uitgevochten leken. Een tijd van voorspoed, tevredenheid en politieke consensus. Met die relatieve rust was het echter betrekkelijk snel afgelopen: internationaal met de aanslagen op het WTC op 11 september 2001, en nationaal met de ‘politieke aardverschuiving’ en de moord op Pim Fortuyn in 2002. En ook daarna veranderde het politieke landschap op nationaal en internationaal niveau voortdurend. Die politieke beweeglijkheid (en de bijbehorende mediahypes over een ruk naar rechts, opkomend populisme, boze burgers, een afkeer van Europa, vertrouwenscrises en culturele polarisatie) kunnen de indruk wekken dat ook de publieke opinie sterk veranderde. In dit hoofdstuk gaan we voor een groot aantal onderwerpen na of dat vermoeden gerechtvaardigd is. Dat doen we door te kijken naar de grote veranderingen in steun voor een of enkele opvattingen per onderwerp in de hele bevolking. Paragraaf 3.6 gaat in op verschillen tussen bevolkingsgroepen.¹

3.2 De stemming over samenleving en economie

We beginnen met enkele indicatoren voor de maatschappelijke stemming, met name opvattingen over of het met de samenleving en de economie de goede of verkeerde kant op gaat en maten van tevredenheid en welbehagen.

Kader 3.1 Trendbreuken in Culturele veranderingen in Nederland (cv)

In de hier gepresenteerde tabellen worden gegevens uit het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland gebruikt. Daarin zijn in 2010/11 veranderingen aangebracht in vraagformuleringen en antwoordcategorieën (in dat jaar bij de helft van de respondenten, daarna voor iedereen; zie toelichting in Den Ridder en Schyns 2013). Op een enkele uitzondering na worden in dit hoofdstuk uitsluitend de nieuwe formuleringen gebruikt. Als een vergelijking van oude en nieuwe formuleringen in 2010/11 verschillende uitkomsten oplevert, worden de oude cijfers gestroomlijnd met de nieuwe. Tenzij anders vermeld, worden in de tabellen percentages vermeld van alle respondenten met een antwoord, inclusief het antwoord ‘ik weet het niet’. Voor 2008/09 is voor begin jaren negentig en rond 2000 het onderzoek geselecteerd waarin de meeste vragen zijn gesteld voor de betreffende tabel.

Over het algemeen is men tussen 1993 en 2016/17 de eigen situatie en de samenleving niet heel anders gaan evalueren, zo toont tabel 3.1. Steeds vindt rond de 85% dat het eigen gezin in welvaart leeft, vindt bijna de helft van de Nederlanders dat anderen wel te vertrouwen zijn en is meer dan 80% trots om een Nederlander te zijn. De zorgen over normen en waarden, die de laatste jaren veelvuldig gesignaleerd worden (zie o.a. Dekker en Den Ridder 2015: 75) blijken er in 1993 ook te zijn geweest; toen lag het aandeel dat hierin geen achteruitgang zag zelfs nog iets lager. Maar er zijn ook wat grotere veranderingen. Over de welvaart in ons land was men in 1993 aanzienlijk positiever dan daarna, met 2012/13 en 2014/15 als dieptepunten. In 2016/17 schaamt 36% zich nooit om een Nederlander te zijn. Dat cijfer kunnen we niet vergelijken met dat van de jaren negentig, maar ligt lager dan dat in 2008/09.

Tabel 3.1

In vergelijking met 1993 minder positief over welvaart in Nederland en meer grip op het eigen leven

Positieve waarderungen en verwachtingen van de eigen situatie, de economie en samenleving, personen van 18 jaar en ouder, 1993-2016/'17 (in procenten)^a

	1993	2000	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
vindt dat er welvaart is in het eigen leven of gezin ^a	86	.	86	82	83	85
vindt dat er welvaart heerst in ons land ^a	81	.	75	69	67	74
vindt dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn ^b	.	47	52	51	47	48
vindt <i>niet</i> dat de normen en waarden achteruitgaan ^c	33	.	36	38	40	38
schaamt zich <i>niet</i> een Nederlander te zijn ^d	.	.	45	43	40	36
is (tamelijk) trots een Nederlander te zijn ^e	.	.	82	81	80	81

- a Keuze voor welvaart in antwoord op 'Leeft (u/uw gezin) in welvaart of niet?' en 'Vindt u dat er in ons land op het ogenblik welvaart heerst of niet?'
- b Keuze voor vertrouwen in antwoord op de vraag 'Vindt u over het algemeen dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?'
- c Keuze voor 'vooruit' en 'gelijk' in antwoord op de vraag 'Sommige mensen zijn van mening dat de normen en waarden in ons land steeds meer achteruitgaan, anderen vinden juist dat ze vooruitgaan. Wat is uw mening hierover?'
- d Oneens met 'Er spelen vandaag de dag dingen in Nederland die maken dat ik mij ervoor schaam een Nederlander te zijn.'
- e Antwoorden op de vraag 'Zou u zeggen dat u er zeer trots, tamelijk trots, niet zo trots of helemaal niet trots op bent om Nederlander te zijn?'

Bron: SCP (cv'93-'16/'17)

De cv-cijfers uit tabel 3.1 geven vanwege de grote tussenpozen geen goed beeld van de impact van de recente economische crisis op de economische evaluaties en percepties. Als we de economische percepties in de afgelopen jaren van kwartaal tot kwartaal volgen, dan zien we die impact beter en is het duidelijk dat de economische stemming in 2017 getypeerd kan worden als behoorlijk positief (zie tabel 3.1). Uit gegevens van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) in het derde kwartaal van 2017 blijkt dat 80% tevreden is met de nationale economie. Die tevredenheid is daarmee – na een langjarige daling, met als dieptepunt 47% tevredenheid in de zomer van 2013 – weer terug op het niveau van vóór de economische en financiële crisis die medio 2008 begon. Ook de economische verwachtingen zijn positief: 86% verwacht de komende twaalf maanden geen verslechtering; dat was in januari 2009 en oktober 2011 wel anders, toen slechts 31% respectievelijk 32% geen verslechtering verwachtte. Cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek

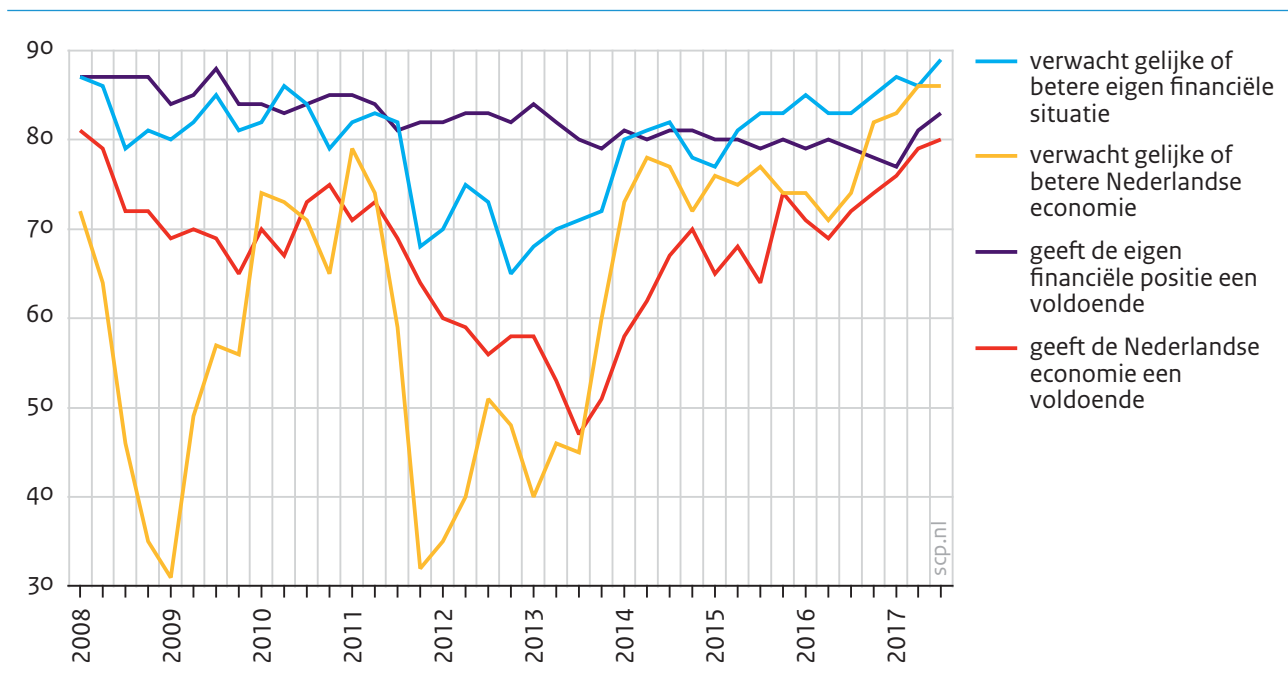
(CBS) laten eveneens zien dat het consumentenvertrouwen in juli 2017 hoog is in vergelijking met het langjarig gemiddelde.²

Over de eigen financiële situatie en toekomst bleven Nederlanders ook tijdens de crisis redelijk positief – althans in vergelijking met hun oordeel over de nationale economie. In juli 2017 geeft 83% zijn eigen financiële situatie een voldoende, waarmee een wat dalende trend in financiële tevredenheid sinds 2008 voorlopig lijkt te zijn gestopt (figuur 3.1). 89% verwacht de komende twaalf maanden geen verslechtering van zijn eigen financiële situatie.

Figuur 3.1

Economische crisis voorbij: herstellend vertrouwen in de economie zet ook in 2017 door^a

Economisch optimisme, personen van 18 jaar en ouder, januari 2008 – juli 2017 (in procenten)

a De voldoende scores zijn het percentage scores 6-10 op een schaal van 1-10 voor tevredenheid. De verwachtingen betreffen de komende twaalf maanden.

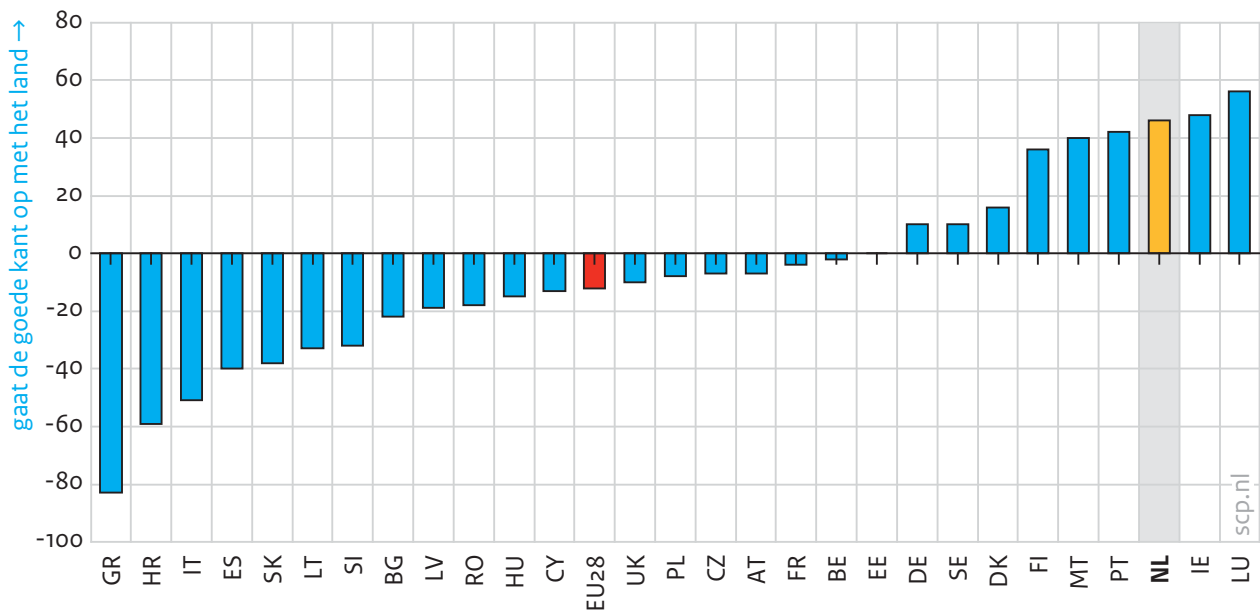
Bron: SCP (COB'08/1-'17/3)

Nederland behoort vaak tot de meer positieve en optimistische EU-landen en dat is ook in 2017 weer het geval. In figuur 3.2 zien we dat de grootste groep Nederlanders het de goede kant op vindt gaan met hun land (67% vindt het de goede kant op gaan, 21% de verkeerde kant = nettoscore 46). Alleen de Ieren en Luxemburgers zijn in het voorjaar van 2017 positiever. De verschillen binnen de EU zijn groot. Naast een groepje optimistische landen is er een groep landen met onder andere Frankrijk, België en het Verenigd Koninkrijk waar de groep pessimisten net in de meerderheid is. In landen als Spanje, Italië, Hongarije en Griekenland hebben de pessimisten duidelijk de overhand. Vooral in Griekenland is er grote consensus dat het land zich in de verkeerde richting ontwikkelt.

Figuur 3.2

Nederlanders in vergelijking met andere Europeanen positief over toekomst land

Maatschappelijk optimisme, personen van 15 jaar en ouder, voorjaar 2017 (in nettoscores)^{a, b}

a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

b De nettoscores zijn het percentage mensen dat het de goede kant op vindt gaan met het eigen land, verminderd met het percentage dat het de verkeerde kant op vindt gaan.

Bron: EC (EB 87.3)

Een van de zorgen over de samenleving is dat er sprake is van (toenemende) spanningen tussen bevolkingsgroepen. Hoe kijken en keken Nederlanders aan tegen spanningen in de samenleving? Om hier een eerste indruk van te krijgen, gaat tabel 3.2 voor een aantal groepsverschillen in op hoe groot men de tegenstelling tussen groepen vindt. De tegenstellingen tussen arm en rijk, tussen lager- en hogeropgeleiden, tussen allochtonen en autochtonen (in deze woorden voorgelegd in de enquête), en tussen werklozen en mensen die werk hebben, worden in 2017 door de meeste mensen als groot gezien. De afgelopen jaren is er een toename van het aandeel dat de tegenstellingen tussen arm en rijk en tussen de opleidingsniveaus groot vindt. Naar sommige van deze tegenstellingen werd ook al in 1987 gevraagd. Gemiddeld genomen zien in 2017 iets meer mensen grote tegenstellingen tussen deze groepen dan in 1987, maar dat verschil is klein en fluctueert bovendien door de tijd. Het gevoel dat er veel tegenstellingen zijn, wordt wel beschouwd als een aanwijzing voor maatschappelijk onbehagen (Spruyt 2014). Daarin is dus geen trendmatige daling of stijging te signaleren.

Tabel 3.2

Grootste verschillen ziet men in inkomen, opleiding, etniciteit en het hebben van werk

Perceptie van grote of zeer grote sociale tegenstellingen,^a personen van 18 jaar en ouder, 1987-2016 (in procenten)

	1987	2006	2008/'09	2010	2012	2015	2017
arme mensen – rijke mensen	78	79	72	72	64	75	77
lageropgeleiden – hogeropgeleiden	.	.	.	61	65	66	70
allochtonen – autochtonen	.	.	66	67	58	63	66
werklozen – mensen die werk hebben	48	63	63	60	60	66	64
jongeren – ouderen	37	60	59	51	49	48	55
werkgevers – werknemers	68	57	52	48	47	53	53
arbeidersklasse – middenklasse	22	33	32	28	29	36	36
vrouwen – mannen	.	.	.	14	16	18	21
gemiddeld over de vijf steeds gevraagde tegenstellingen	51	58	56	52	50	56	57

a 'Hieronder staan steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs wel eens in strijd met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u de tegenstelling is tussen deze twee groepen?' Gesorteerd naar grootte in 2017.

Bron: SCP (cv'87, '06, '08/'09; COB'10/1, '12/4, '15/4 en '17/1)

Tabel 3.2 geeft echter weinig zicht op het eventuele problematische karakter van deze tegenstellingen. In de vraagstelling is immers sprake van het 'van elkaar verschillen en zelfs wel eens in strijd met elkaar zijn' van groepen, maar dat betekent niet noodzakelijk dat mensen ook conflicten zien. Om het gepercipieerde conflict in beeld te krijgen, kijken we naar ander onderzoek.

Als mensen expliciet worden gevraagd naar groepen waartussen 'wrijving' of 'conflict' bestaat, dan ziet men de meeste conflicten tussen allochtonen en autochtonen. In 2012 is in het onderzoek uit tabel 3.2 niet alleen gevraagd naar gepercipieerde tegenstellingen, maar ook expliciet naar gepercipieerd conflict. Dan zegt 57% een groot conflict te zien tussen allochtonen en autochtonen (58% ziet een tegenstelling). Ter vergelijking: tussen arm en rijk ziet 34% een conflict, terwijl 64% een tegenstelling ziet (Den Ridder et al. 2012: 21-26).

In 2014 is in een onderzoek naar verschillen in Nederland gevraagd tussen welke groepen men wrijving zag. Ook dan zien de meeste mensen wrijving tussen allochtonen en autochtonen: 60% ziet veel of heel veel wrijving tussen deze groepen (Gijsberts et al. 2014: 22). In de European Quality of Life Survey (EQLS) 2011 wordt gevraagd naar spanningen en ook die zien meer mensen tussen raciale en etnische groepen (48%) of tussen religieuze groepen (36%) dan tussen arm en rijk (20%).

3.3 Vertrouwen in instituties en opvattingen over de politiek

Hoe staat het met het vertrouwen in enkele instituties en de politiek in het bijzonder? In tabel 3.3 staat het aandeel dat (zeer) veel vertrouwen heeft in de rechtspraak, het bedrijfsleven, de regering en kerken.³ In alle weergegeven jaren is het vertrouwen in de rechtspraak het grootst, waarbij echter vooral 1998 opvalt als een jaar met laag vertrouwen in de rechtspraak.⁴ Het vertrouwen in het bedrijfsleven is in 2016/'17 hoger dan in 1991. Het vertrouwen in kerken nam na eind jaren negentig sterk af; in deze institutie heeft men sinds 2012 het minste vertrouwen, vermoedelijk mede door de misbruikschandalen in de katholieke kerk (vgl. De Hart 2014: 31). Ook het aandeel dat veel vertrouwen heeft in de regering is laag: in 2016/'17 is dit 18% van de Nederlanders.

Tabel 3.3

Meer vertrouwen in rechtspraak en bedrijfsleven dan in regering en kerken

Institutioneel vertrouwen, personen van 18 jaar en ouder, 1991-2016/'17 (in procenten)^a

	1991	1998	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
de rechtspraak	47	34	44	41	40	44
het bedrijfsleven	28	31	33	32	34	36
de regering	17	26	23	17	15	18
kerken en religieuze organisaties	24	30	19	13	13	12

a Vermeld zijn de percentages '(zeer) veel vertrouwen' als antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u in?'

Bron: SCP (CV'91-'16/'17)

Het aandeel van 18% dat vertrouwen heeft in de regering is weliswaar betrekkelijk laag, maar we moeten hierbij bedenken dat het gaat om het aandeel dat (zeer) veel vertrouwen heeft. Wordt gevraagd om rapportcijfers, dan geeft in juli 2017 49% een voldoende (Den Ridder et al. 2017: 7). Meestal gaat het dan om een zes of zeven.

In het onderzoek Eurobarometer (EB) wordt aan mensen gevraagd of zij een bepaalde institutie 'eerder wel' of 'eerder niet' vertrouwen, en ook dat levert hogere vertrouwenscijfers op (zie figuur 3.3). Hier is echter ook duidelijk dat het rechtssysteem (en de politie) van aanzienlijk meer mensen het vertrouwen genieten dan de politiek, in dit geval de Tweede Kamer, lokale overheden en de Europese Unie (EU). Die rangorde is de laatste vijf jaar redelijk stabiel, maar was daarvoor iets anders: in de periode 1997-2002 had men meer vertrouwen in de Tweede Kamer dan in de regering. Vooral het vertrouwen in politieke instituties is erg beweeglijk. Zo is er in 2001 een piek in het vertrouwen in de Tweede Kamer en de EU, net als begin 2007 (doorgaans toegeschreven aan de positieve ontvangst van de 100-dagentour van de regering-Balkenende IV) en ook in 2017 stijgt het vertrouwen weer. Voor het politieke vertrouwen zijn economische ontwikkelingen en vooruitzichten van belang,

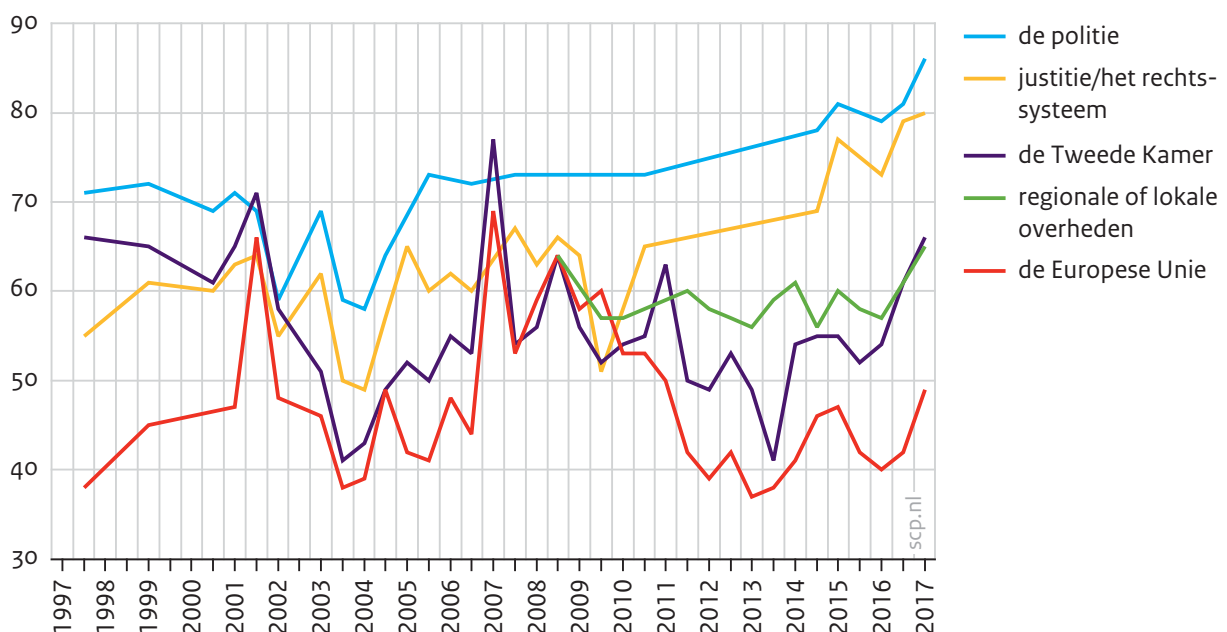
maar ook politieke gebeurtenissen (dalingen bij gedoe en crises, stijgingen bij daadkracht en een nieuw kabinet; vgl. Van der Meer 2017).

Het vertrouwen in politieke partijen ligt lager dan het vertrouwen in de Tweede Kamer (niet in figuur). Sinds eind jaren negentig schommelt het tussen de 30 en 40%, soms duikt het er wat onder en soms wat boven (zie o.a. Den Ridder en Dekker 2015: 16). In het voorjaar van 2017 liet ook het vertrouwen in partijen en stijging zien: van 35% in het najaar van 2016 naar 46%.

Figuur 3.3

Grote beweeglijkheid in politiek vertrouwen

Vertrouwen in Tweede Kamer en overheid, personen van 15 jaar en ouder, 1997-2017 (in procenten)^a

a Weergegeven is het aandeel dat aangeeft deze instituties ‘eerder wel’ te vertrouwen. Andere antwoord-categorieën waren ‘eerder geen vertrouwen’ en ‘weet niet’.

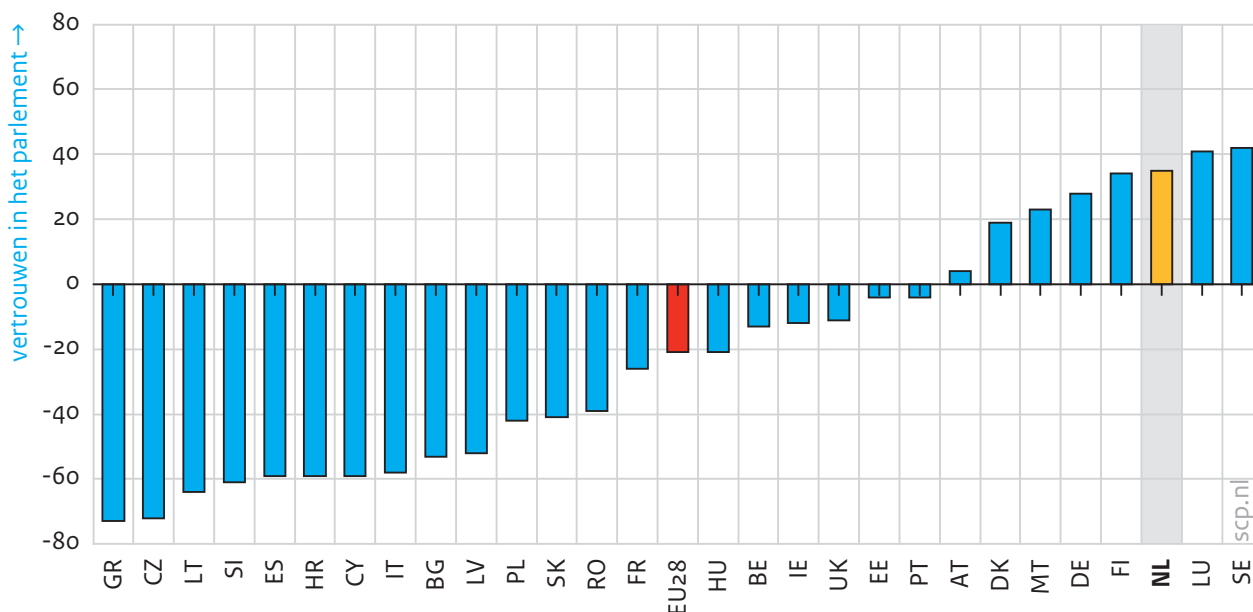
Bron: EC (EB 48.0-87.3)

Als het gaat om het vertrouwen in het parlement scoort Nederland bij de Europese top (met een nettoscore van +35; 66% heeft eerder vertrouwen in het nationale parlement, 31% heeft dat niet, zie figuur 3.4). In Zweden, Luxemburg, Finland, Duitsland, Denemarken en Malta is het politieke vertrouwen eveneens bovengemiddeld hoog. De Grieken (-73) en Tsjechen (-72) hebben het minste vertrouwen in hun parlement. Eind 1997 is voor het eerst gevraagd naar vertrouwen in het nationale parlement, voor de 15 EU-landen van dat moment. Ook dan ligt het vertrouwen in Nederland, met een nettoscore van +36, ruim boven het EU15-gemiddelde van +8. En weer zijn de Luxemburgers het positiefst. In België en Italië is het vertrouwen laag.

Figuur 3.4

Nederlanders hebben in vergelijking met andere Europeanen veel politiek vertrouwen

Vertrouwen in het parlement, personen van 15 jaar en ouder, voorjaar 2017 (in nettoscores)^{a, b}

a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

b De nettoscores tonen het percentage dat (de belangrijkste kamer van) het nationale parlement 'eerder wel' vertrouwt, verminderd met het percentage dat geneigd is het parlement 'eerder niet' te vertrouwen.

Bron: EC (EB 87.3)

Dan bezien we nu de tevredenheid met de democratie in het algemeen. Uit onderzoek blijkt deze tevredenheid niet alleen een evaluatie te zijn van democratische principes en procedures, maar ook een oordeel over de politiek in het algemeen of over de manier waarop de zittende regering het doet (Canache et al. 2001; Linde en Ekman 2003).

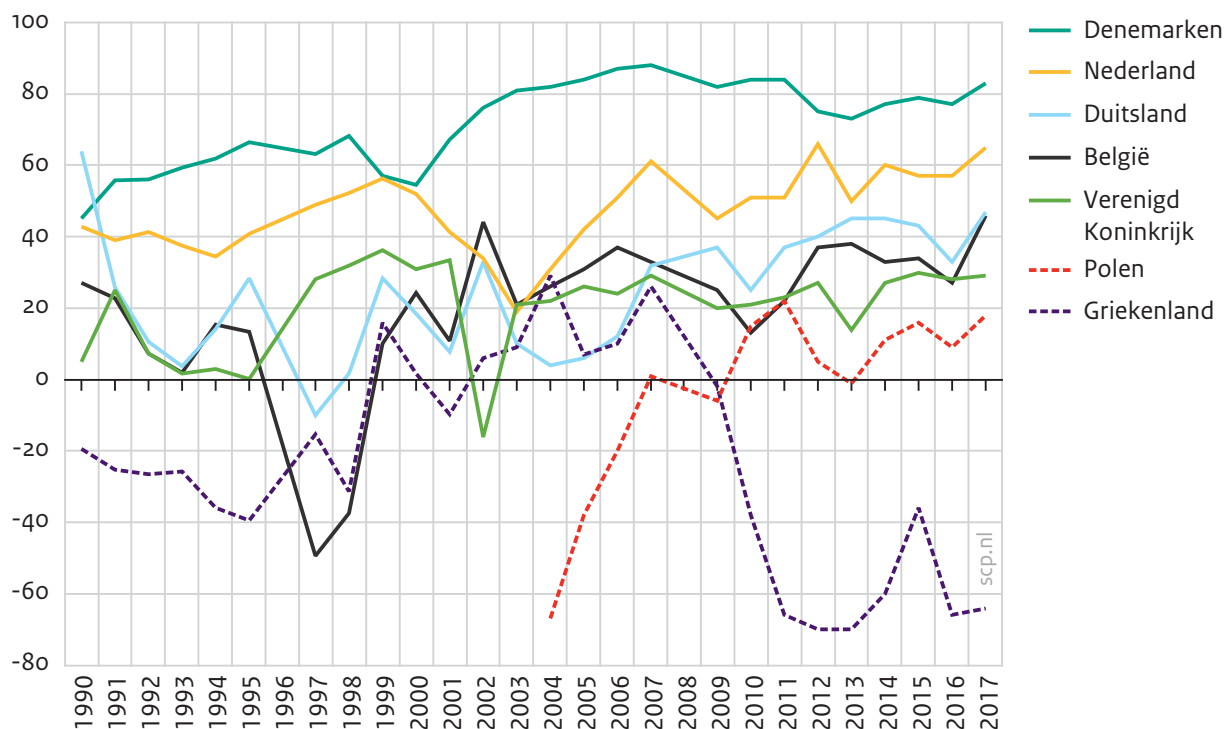
In 2016/'17 is 68% van de Nederlanders tevreden met het functioneren van de democratie. Dat aandeel is lager dan de 79% tevredenheid in 2008/'09 en vergelijkbaar met dat in de jaren 2012/'13 en 2014/'15. Deze daling in democratische tevredenheid na 2008 zien we niet terug in andere gegevens, en is mogelijk te verklaren doordat 2008 een kleine piek vertoonde in democratische tevredenheid en politiek vertrouwen als gevolg van het daadkrachtige politieke optreden in de bankencrisis (vgl. Den Ridder et al. 2017; zie ook tabel 3.4 voor de relatief hoge score voor tevredenheid met de regering in 2008).

Uit gegevens van het Nationaal kiezersonderzoek (NKO) blijkt dat in het voorjaar van 2017 80% tamelijk of zeer tevreden is met de wijze waarop de Nederlandse democratie functioneert.⁵ Dat aandeel is de afgelopen tien jaar redelijk stabiel.⁶ Ook de Eurobarometer vertoont geen daling van de tevredenheid met de democratie (zie figuur 3.5). Er zijn wel schommelingen: de tevredenheid daalt in de nadagen van de paarse kabinetten en stijgt vanaf 2003. In 2017 ligt de tevredenheid met de democratie boven het niveau van 1990, en ook vergelijkingen met de jaren zeventig laten geen daling zien (o.a. Thomassen et al. 2014). De democratische tevredenheid in Nederland wordt dan ook als relatief hoog beoor-

deeld: door de tijd is er geen structurele daling en ook in vergelijking met andere landen scoort Nederland goed (Van Ham en Thomassen 2017: 25).

Figuur 3.5
Fluctuerende tevredenheid met de democratie

Nettotevredenheid met het functioneren van de democratie in eigen land,^a personen van 15 jaar en ouder, 1976-2013 (in procentpunten)

a 'De wijze waarop de democratie in [het land] functioneert, bent u daarover al met al zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet zo tevreden of helemaal niet tevreden?' Weergegeven is het percentage 'zeer/tamelijk tevreden' min het percentage 'niet zo / helemaal niet tevreden'.

Bron: EC (EB 33-87.3; jaargemiddelden t/m 2001, najaarsmetingen '02, '03, '07, '09 en '11 en verder voorjaarsmetingen)

Dat laatste zien we ook in figuur 3.5, waar de ontwikkeling in democratische tevredenheid in Nederland vergeleken wordt met die in een aantal andere landen – vier buurlanden (België, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en, met wat meer zee ertussen, Denemarken) en als contrasten het economische crisistland Griekenland in het zuiden en de omstreden democratie Polen in het oosten. Nederland heeft na Denemarken de grootste democratische tevredenheid, althans over de hele periode bezien. Duitsland daalt sterk na de eenwording in 1990 door de toevoeging van vaker ontevreden Oost-Duitsers én vooral door ontevredenheid van de veel omvangrijkere groep West-Duitsers over het proces van de eenwording. Vanaf 1993 fluctueert de tevredenheid sterk, de laatste jaren met stijgende tendens, zonder het oude niveau weer te bereiken. Het Verenigd Koninkrijk neemt tussen deze landen een middenpositie in, met doorgaans een beperkt overwicht van tevredenen.

De tevredenheid met de regering is in 2016/'17 iets hoger dan in de jaren hiervoor, maar lager dan in 2000 en 2008/'09 (tabel 3.4). Voor die tevredenheid geldt, net als voor de politiek, dat het vooral een momentopname is. Dat geldt iets minder voor de stellingen over de politiek die daaronder staan. Daarin doen zich wel kleine verschuivingen voor, maar grosso modo zijn Nederlanders in 2016/'17 niet cynischer over de politiek dan in 1992. Ongeveer de helft van de Nederlanders denkt dat mensen zoals zij weinig invloed hebben op de regering, dat politici weinig om hun mening geven en een ruime meerderheid vindt dat kamerleden meer bezig zijn met machtige groepen dan met het algemeen belang. Een minderheid vindt dat wat de regering doet weinig nut heeft voor het dagelijks leven.

Tabel 3.4

Niet cynischer over de politiek dan in de jaren negentig

Houdingen tegenover politiek, personen van 18 jaar en ouder, 1992-2016/'17 (in procenten)^a

	1992	2000	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
tevreden met het functioneren van de democratie	.	.	79	71	69	68
tevreden over de regering eens met de volgende stellingen	.	77	75	63	61	65
wat de regering ook doet, voor het dagelijks leven heeft het weinig nut	24		30	27	30	29
mensen als ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet	47	52	52	51	53	50
ik denk niet dat kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken	46	49	42	44	48	46
kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen, in plaats van op het algemeen belang	58	58	56	60	65	62

a Tevredenheidsvragen: 'zeer' en 'tamelijk' tevreden in antwoord op de vraag 'In hoeverre bent u tevreden over de wijze waarop de democratie in Nederland functioneert?' en 'zeer' en 'min of meer' tevreden in antwoord op de vraag 'Hoe tevreden bent u over het algemeen met wat de Nederlandse regering doet?'

Bron: SCP (cv'92-'16/'17)

De afgelopen 25 jaar vindt voortdurend bijna de helft of meer dat de inspraak van burgers op het bestuur van gemeente en provincie groter moet worden (zie tabel 3.5). Vanaf 2000 is steeds meer dan 70% voorstander van een gekozen burgemeester, en meer dan de helft van een gekozen minister-president. De steun voor meer directe invloed op inspraak is daarmee behoorlijk stabiel, op één indicator na die in 2016/'17 opeens een sterke daling vertoont: de steun voor het referendum daalt van 82% in 2014/'15 naar 69% in 2016/'17. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het Oekraïne-referendum van 2016. Ook in het Nationaal kiezersonderzoek zien we deze daling: was in 2012 nog 66% voorstander van

referenda over belangrijke kwesties, in 2017 is dat gedaald naar 57%. We komen er in paragraaf 3.6 nog op terug.

Tabel 3.5

Steeds veel steun voor meer lokale inspraak, maar steun voor referendum in 2017 gedaald

Instemming met stellingen over politiek, personen van 18 jaar en ouder, 2004-2016/'07 (in procenten)

	1992	2000	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
vindt dat inspraak groter moet worden ^a	49	57	48	49	53	47
instemming met de volgende stellingen						
wat we nodig hebben zijn minder wet-	37	32	54	.	.	.
ten en instellingen en meer moedige,						
onvermoeibare en toegewijde						
leiders waar het volk vertrouwen						
in kan hebben ^b						
het zou goed zijn als het bestuur van	.	.	.	33	30	28
het land werd overgelaten aan enkele						
krachtige leiders ^b						
over sommige, voor ons land		(81) ^c	79	79	82	69
belangrijke beslissingen moet door						
de kiezers zelf worden gestemd,						
het zogenaamde referendum						
de burgemeester moet worden ge-		(72) ^c	71	71	74	71
kozen door de inwoners van de						
gemeente						
de minister-president moet		(54) ^c	.	54	57	.
rechtstreeks door de kiezer						
gekozen worden						

a Percentage 'groter' in antwoord op de vraag 'Wat vindt u van de mate van inspraak van de burgers op het bestuur van gemeente en provincie? Moet deze inspraak groter worden, kleiner worden of gelijk blijven?' (tot 2010 anders gevraagd; de antwoorden zijn aangepast aan die op de nieuwe vraag).

b Deze stellingen beschouwen we als te verschillend om de antwoorden te standaardiseren. In 2010/'11 werden beide voorgelegd aan twee helften. Toen kregen ze instemming van respectievelijk 55% en 34%.

c In 2000 niet gevraagd, maar wel in 1998 en 2002; toen waren de percentages respectievelijk 81/81, 71/72 en 53/54.

Bron: SCP (cv'92-'16/'17)

Rond de 30% van de Nederlanders zou het bestuur graag overlaten aan krachtige leiders. De stelling zoals die tot 2010 werd verwoord, kreeg meer steun, omdat daarin krachtiger leiderschap werd gekoppeld aan minder bureaucratie. Die stelling kreeg in de vorige eeuw steeds minder steun, maar werd in het begin van deze eeuw plotseling populairder, waarschijnlijk onder invloed van het optreden van Pim Fortuyn.⁷

3.4 Publieke agenda's

Wat mensen zien als grootste maatschappelijke problemen en uitdagingen, fluctueert behoorlijk door de tijd, zo zien we in figuur 3.6. De stand van de economie blijkt van belang te zijn voor die fluctuaties: tijdens de economische crisis betreffen die de economische situatie en later werkloosheid. Nu de economie verbetert, nemen de zorgen over economie en werk af en komen daar andere problemen voor in de plaats, zoals gezondheidszorg en sociale zekerheid. Sinds de vluchtelingencrisis van eind 2015 staat ook het thema immigratie hoog op de agenda. Deze fluctuaties zijn ook terug te zien in kwartaalonderzoek van het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB), waarin mensen, anders dan in figuur 3.6, in hun eigen woorden mogen aangeven wat zij de grootste maatschappelijke problemen vinden. Ook daar zien we sinds 2014 de zorgen over de economie afnemen, maar wel is er grote ongerustheid over immigratie en integratie (de komst van vluchtelingen, de zorg dat hun opvang ten koste gaat van Nederlanders die het moeilijk hebben, de integratie van minderheden). Een thema dat spontaan veel wordt genoemd, maar niet in het rijtje van figuur 3.6 werd opgenomen, is de manier van samenleven. De afgelopen tien jaar zeggen mensen voortdurend zich zorgen te maken over verharding, groeiende intolerantie, slechte omgangsvormen, asociaal gedrag en de ik-cultuur (zie o.a. Den Ridder et al. 2017: 9).

Kader 3.2 Zorgen over de internationale situatie

Als er in enquêtes wordt gevraagd naar maatschappelijke problemen of agendapunten, dan scoren internationale kwesties doorgaans niet hoog. Dat komt mede doordat er vaak expliciet wordt gevraagd naar problemen in Nederland. Internationale thema's die wel worden genoemd, zijn de vluchtelingencrisis, de terreurdreiging (in Nederland en elders) en de Europese Unie. Desgevraagd zegt in juli 2017 39% zich (tamelijk) veel zorgen te maken over de internationale politieke situatie, 45% zegt een beetje bezorgd te zijn en 5% maakt zich geen zorgen (Den Ridder et al. 2017: 18).

Die zorgen gaan over de situatie in Syrië en het Midden-Oosten, over de terreurdreiging, de relatie tussen Rusland en het Westen en over politieke leiders als Trump, Poetin en Erdogan.

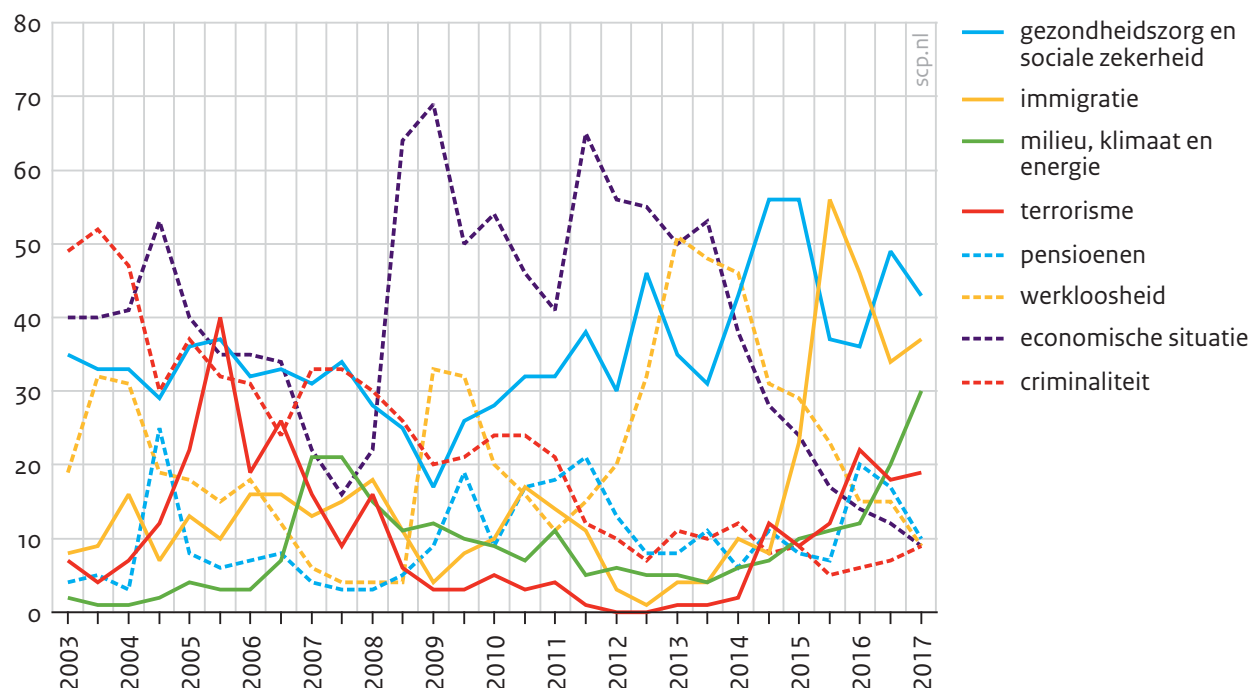
We stellen deze vraag sinds 2015 in het COB omdat we – op basis van de ontwikkelingen op het wereldtoneel – de indruk hebben dat de internationale politieke situatie nu of in de nabije toekomst van grotere invloed zou kunnen zijn op de Nederlandse publieke opinie dan in het verleden.

We hebben helaas geen goede indicatoren om na te gaan of de zorgen over de internationale situatie op dit moment echt groter zijn dan in 1990.

Figuur 3.6

Na economische crisis zijn zorg en immigratie weer van belang

Belangrijkste problemen in het eigen land, personen van 15 jaar en ouder, 2003-voorjaar 2017 (in procenten)^a

a 'Wat zijn volgens u momenteel de twee belangrijkste zaken die in Nederland spelen?' Respondenten kunnen op een lijst maximaal twee problemen aankruisen. De lijst met opgenomen problemen wordt soms aangepast. Tot en met voorjaar 2012 (EB 76.3) is gevraagd naar 'gezondheidszorg', vanaf najaar 2012 (EB 77.3) is gevraagd naar 'gezondheidszorg en sociale zekerheid'.

Bron: EC (EB 59.1-87.3)

3.5 Maatschappelijke kwesties

In deze paragraaf behandelen we kort enkele politieke en maatschappelijke vraagstukken. De keuze is enigszins arbitrair en afhankelijk van beschikbaar materiaal, maar het zijn onderwerpen die thans politieke en maatschappelijke aandacht krijgen omdat ze omstreden zijn. De kwestie van inkomensverschillen ontbreekt hier, omdat die wordt behandeld in hoofdstuk 5.

1 Morele kwesties

Afgaande op de twee algemene stellingen over goed en kwaad in tabel 3.6 is er in de afgelopen tien jaar wat meer morele onzekerheid dan in het begin van de jaren negentig, maar we zien recent geen trend. Die is er wel bij de doodstraf. Die was begin jaren negentig voor vier op de tien Nederlanders een optie en nu nog maar voor een kwart. De keuzevrijheid van de vrouw aangaande abortus krijgt steun van ongeveer driekwart en dat is meer dan in de jaren negentig. De steun voor de mogelijkheid van euthanasie is groter; ongeveer negen op de tien Nederlanders stemt daarmee in, eenzelfde aandeel als in de jaren negentig. Meer recent gepeilde steun voor 'het recht'⁸ op zelfdoding is wat minder massaal. Als

laatste morele kwestie is het ‘homohuwelijk’ opgenomen, dat wil zeggen het in Nederland sinds 2001 voor paren van gelijk geslacht opengestelde reguliere huwelijk. De acceptatie daarvan ligt op een zeer hoog niveau en is de afgelopen tien jaar ook nog toegenomen tot boven de 90% (zie voor meer cijfers en nadere beschouwingen Kuyper 2016).

Tabel 3.6

Voortdurende zeer ruime meerderheid vóór euthanasie en homohuwelijk

Houdingen tegenover morele kwesties, personen van 18 jaar en ouder, 1991-2016/17 (in procenten)^a

	1992	1998	2008/09	2012/13	2014/15	2016/17
eens met volgende stellingen						
er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat slecht is dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent	39	.	44	43	42	45
alles verandert tegenwoordig zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en wat slecht is	34	.	41	39	39	41
het zou goed zijn als voor bepaalde misdaden de doodstraf weer zou worden ingevoerd	42	(39) ^b	30	27	26	23
als een vrouw dat wenst, moet het voor haar mogelijk zijn om een abortus uit te laten voeren	60	57	74	71	71	74
acceptatie euthanasie ^a	91	88	93	92	92	92
acceptatie zelfdoding ^a	.	.	.	74	76	78
acceptatie homohuwelijk ^a	.	.	87	91	92	94

a Acceptatie euthanasie: ‘wel geven’ en ‘hangt ervan af’ in antwoord op de vraag ‘Stel dat een dokter iemand op diens eigen verzoek uit zijn lijden kan helpen door het geven van een injectie, moet hij dat dan volgens u wel geven, niet geven of hangt dat ervan af?’; en acceptatie zelfdoding: ‘altijd en ‘in sommige situaties’ in antwoord op de vraag ‘Vindt u dat mensen het recht moeten hebben om zichzelf te doden als ze dat willen?’; acceptatie homohuwelijk: ‘goede zaak’ en ‘maakt me niet uit’ in antwoord op de vraag ‘Wat vindt u ervan dat homoseksuele paren officieel met elkaar kunnen trouwen. Vindt u dat een goede zaak, een slechte zaak of maakt het u niet uit?’

b Niet voorgelegd in 1998, maar wel in 1996 en 2000; in die jaren was er 39% en 38% instemming.

Bron: SCP (cv’92-’16/17)

2 Vrijheid van meningsuiting

De steun voor de vrijheid om kritiek te hebben op het koningshuis is sinds 1992 gestegen van 64% naar 77% (tabel 3.7). Voor het bezetten van gebouwen is de steun met 30% gering, en niet anders dan in 1992. Opmerkelijk is dat de steun voor de vrijheid om in het openbaar te schrijven en zeggen wat men wil in 2016/17 lager is dan in 1992 en 2008/09. In 1992 steunde respectievelijk 73% en 81% deze vrijheden, in 2016/17 was dat nog respectievelijk 65% en 66%. Als we iets verder teruggaan in de tijd en de steun voor deze vrijheden sinds de jaren zeventig bekijken (niet in de tabel), dan zien we dat de steun ver-

gelijkbaar is met toen. Tussen 1970 en 1990 steeg de steun voor de vrijheid van spreken en schrijven. Wat recent ook veranderde, is wie de vrijheid van meningsuiting steunen.

Waren dat in 1970 en 1990 vooral mensen aan de linkerkant van het politieke spectrum, sinds 2008 vinden ook mensen die zichzelf rechts noemen deze vrijheid van groot belang. Dat lijkt onder andere een gevolg van de ontwikkeling dat de discussie over deze vrijheid steeds vaker wordt gevoerd in de context van de multiculturele samenleving (zie verder Den Ridder et al. 2014: 25-26).

De afgelopen tien jaar veranderde er niets in de steun voor de opvatting dat de vrijheid van meningsuiting niet zover mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens. Steeds vond tussen de 66% en 68% dat kwetsen te ver gaat. Uit toelichtingen bij deze stelling in het COB (Dekker en Den Ridder 2014a: 16-18) weten we dat mensen die deze stelling steunen, vinden dat de vrijheid van meningsuiting te vaak wordt ingezet om mensen moedwillig te kwetsen. Mensen die het met de stelling oneens zijn, vinden dat religieuze mensen zich nogal snel gekwetst voelen en dat dat geen beperking mag opleveren.

Tabel 3.7

Steun voor de vrijheid van meningsuiting lager dan 25 en tien jaar geleden

Houdingen tegenover politiek, personen van 18 jaar en ouder, 1991-2016/'17 (in procenten)

	1992	1998	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
vindt dat iedereen vrij moet zijn om						
kritiek te leveren op het koningshuis	64	71	76	.	.	77
gebouwen te bezetten (bv. scholen of universiteiten) om gerechtvaardigde eisen kracht bij te zetten	31	37	.	.	.	30
in het openbaar te schrijven wat hij of zij wil	73	71	75	.	.	65
in het openbaar te zeggen wat hij of zij wil	81	81	74	.	.	66
eens met 'de vrijheid van meningsuiting mag niet zover gaan dat mensen worden gekwetst in hun religieuze gevoelens'	.	.	67	67	66	68

Bron: SCP (cv'92-'16/'17)

3 Milieu

In vergelijking met 1993 is er sinds 2000 minder steun om burgers en bedrijven met wetten te dwingen het milieu te sparen (tabel 3.8). In 1993 vond 70% dat de overheid wetten moest aannemen om burgers te dwingen dat te doen, en vond 91% dat de overheid bedrijven hiertoe moest dwingen. In 2016/'17 is dat nog respectievelijk 57% en 78%. Daarmee is er overigens nog wel een ruime meerderheid voor het dwingen van bedrijven. Deze toegenomen dwangaversie zagen we ook terug in eerder onderzoek, waaruit blijkt dat mensen de noodzaak van milieubesparende maatregelen niet zo voelen en ze niet gedwongen

willen worden door de overheid. Liever gaan ze uit van eigen initiatief, maar dat moet niet meer tijd of moeite kosten (Van den Broek 2015; Dekker et al. 2016: 35 e.v.).

Tabel 3.8

Sinds 1993 minder steun voor wetten om bevolking of bedrijven te dwingen milieu te sparen

Voorkeuren voor milieubeleid van de overheid, personen van 18 jaar en ouder, 1993-2016/'17 (in procenten)

	1993	2000	2014/'15	2016/'17
1 gewenst beleid voor burgers				
– de overheid moet de mensen zelf laten beslissen hoe het milieu te sparen, zelfs als dat betekent dat zij niet altijd het juiste doen	17	27	29	27
– geen oordeel	13	14	17	17
– de overheid moet wetten aannemen om de mensen te dwingen het milieu te sparen, zelfs als dat indruist tegen het recht van mensen om zelf te beslissen	70	59	54	57
2 gewenst beleid voor bedrijven				
– de overheid moet de bedrijven zelf laten beslissen hoe het milieu te sparen, zelfs als dat betekent dat zij niet altijd het juiste doen	5	6	13	12
– geen oordeel	4	6	10	10
– de overheid moet wetten aannemen om de bedrijven te dwingen het milieu te sparen, zelfs als dat indruist tegen het recht van bedrijven om zelf te beslissen	91	88	76	78

Bron: SCP (cv'93-'16/'17)

4 Multiculturele samenleving en vluchtelingen

Nederlanders zijn thans niet negatiever over immigranten dan in de jaren negentig. Dat is misschien contra-intuïtief, vooral omdat er in het publieke en politieke debat na 2002 veel meer aandacht is voor dit thema, waarbij het ‘multiculturele taboe’ van de jaren negentig als negatief ankerpunt wordt gebruikt. Het thema staat sinds het succes van de LPF van Pim Fortuyn inderdaad hoger op de politieke agenda, maar uit eerdere studies is al gebleken dat burgers tussen 1994 en 2002 geen ‘ruk naar rechts’ hebben gemaakt in hun opvattingen over immigratie en integratie (Van Holsteyn et al. 2003).⁹

In het onderzoek Culturele veranderingen (cv) blijken Nederlanders in vergelijking met de jaren negentig iets positiever over immigranten (zie tabel 3.9). Waar in 1994 49% vond dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in Nederland wonen, is dat in 2016/17 31%. 85% wil soepel zijn voor politieke vluchtelingen (was 75% in 1994). Het aandeel dat soepel wil zijn voor huwelijksmigratie of economische vluchtelingen is veel lager (resp. 53% en 45%), maar die minderheid is wel groter dan in 1994.

Sinds de vluchtelingen crisis van 2015 is er veel discussie over het al dan niet opvangen van vluchtelingen. In vergelijking met 1994 is de reactie op een hypothetische vestiging van een asielzoekerscentrum in de eigen buurt onveranderd: 34% vindt dat geen enkel bezwaar, 50% zou het accepteren maar minder prettig vinden en 16% zou protesteren. De meeste Nederlanders (59%) vinden niet dat Nederland méér vluchtelingen moet opnemen dan het nu doet, 13% vindt van wel (niet in de tabel; zie Den Ridder et al. 2017: 13).

In vergelijking met andere EU-landen is de steun voor ondersteuning van vluchtelingen groot (zie figuur 3.7). Het gaat hier om de mate waarin er per saldo steun is voor de stelling dat het eigen land vluchtelingen zou moeten helpen. Dat helpen is algemener en vrijblijvender dan het toelaten van meer vluchtelingen, maar de steun voor hulp zegt wel iets over de mate waarin de publieke opinie nationale medeverantwoordelijkheid voor (politieke) vluchtelingen ziet. Waar in een aantal Centraal- en Oost-Europese landen de afwijzing van die verantwoordelijkheid overheerst, is in Nederland en andere noordwestelijke lidstaten, maar ook in Spanje, Malta en Cyprus, de acceptatie ervan massaal. De posities van de landen sluiten goed aan op die in eerdere metingen. Ook in 2015 en 2016 was de acceptatie het grootst in Zweden en daarna in Nederland (en eind 2016 ook Duitsland; Dekker et al. 2017: 22).

Tabel 3.9

Positiever over immigratie en over de tolerantie van moslims dan in de jaren negentig

Instemming met stellingen over immigratie en integratie, personen van 18 jaar en ouder, 1994-2016/'17 (in procenten)

	1994	2000	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
vindt u over het algemeen dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in ons land wonen	49	52 ^b	39	32	36	31
reacties op hypothetische vestiging van een azc in de buurt ^a						
zou dat geen enkel bezwaar vinden	32	34
zou dat accepteren, maar minder prettig vinden	48	50
zou daartegen protesteren	17	16
voorkeur voor soepelheid bij het afgeven van verblijfsvergunningen ^c aan						
iemand die door de politieke situatie in zijn land persoonlijk bedreigd wordt	75	79	85	85	86	85
een zoon van een hier legaal verblijvende buitenlander die zijn toekomstige vrouw naar Nederland wil laten overkomen.	44	56	44	48	52	53
iemand die door de economische situatie in zijn land geen of nauwelijks middelen van bestaan heeft	25	32	46	45	47	45
instemming met de volgende stellingen						
de meeste moslims in Nederland hebben respect voor de cultuur en leefwijze van anderen	.	.	41	52	55	56
de West-Europese leefwijze en die van moslims zijn onverenigbaar	.	.	39	44	43	45
moslimmannen overheersen hun vrouwen	.	.	75	76	73	71
moslims in Nederland voeden hun kinderen op een autoritaire manier op	.	.	55	58	56	55

a 'Stel dat de gemeente in uw buurt een asielzoekerscentrum zou willen vestigen. Zou u ...?'

b De cijfers zijn van 1999.

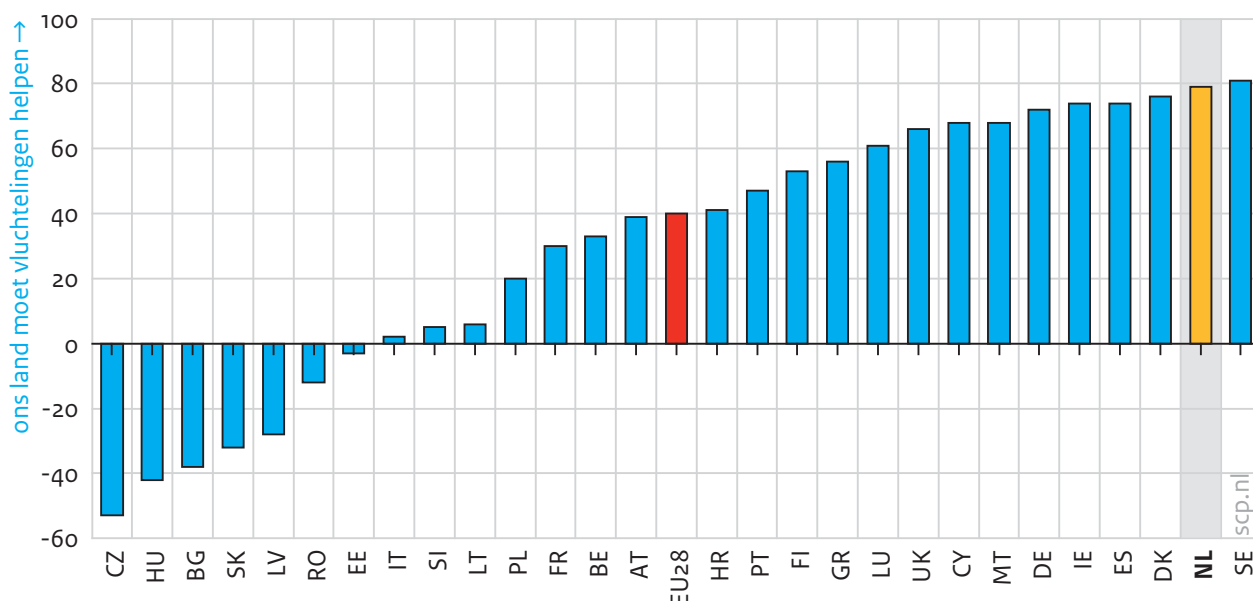
c 'Ik noem u nu een aantal redenen waarom mensen uit andere landen in ons land willen komen wonen of werken. Wilt u aan de hand van deze kaart aangeven in welke mate u vindt dat de Nederlandse overheid al dan niet soepel moet zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan deze mensen uit andere landen?' Vermeld zijn de percentages 'zeer' en 'enigszins' soepel (in plaats van 'niet zo soepel', 'helemaal niet afgeven' en 'weet niet').

Bron: SCP (cv'94-'16/'17)

Figuur 3.7

Nederlanders vinden vaker dan andere Europeanen dat het eigen land vluchtelingen moet helpen

Opvatting over het helpen van vluchtelingen, personen van 15 jaar en ouder, voorjaar 2017 (in nettoscores)^{a, b}

a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.

b De nettoscore is het percentage dat instemt de stelling ‘[eigen land] zou vluchtelingen moeten helpen’, verminderd met het percentage dat die stelling afwijst.

Bron: EC (EB 87.3)

Sinds 2008/’09 wordt in de cv ook gevraagd naar opvattingen over moslims. 56% vindt dat de meeste moslims respect hebben voor de leefwijze van anderen, dat is meer dan in 2008/’09 (41%). Tegelijkertijd vindt men vaker dat de West-Europese leefwijze en die van moslims onverenigbaar zijn. In 2008/’09 vond 39% dat, in 2016/’17 is dat 45%. 71% vindt dat moslimmannen vrouwen overheersen, 55% vindt dat moslims hun kinderen autoritair opvoeden. Daarin veranderde weinig.

5 De Europese Unie

In 2016/’17 vindt 58% het Nederlandse EU-lidmaatschap een goede zaak, 14% vindt het een slechte zaak (tabel 3.10). Dat aandeel ligt aanzienlijk lager dan in 1996, toen 75% het EU-lidmaatschap een goede zaak vond. Ook in de Eurobarometer zien we na begin jaren negentig een daling van de steun: van 82% in 1990 en 75% in 1996, naar 62% in 2013. Daarna klimt het aandeel dat het lidmaatschap een goede zaak vindt, weer omhoog: eind 2016 vindt 72% dat. Dat herstel van steun is in de cv (na een daling in 2014/’15) veel minder aanwezig: ruim 60% vindt dat Nederland voordeel heeft van het EU-lidmaatschap en dat aandeel is sinds 1996 niet afgenomen. De gegevens van het Nationaal kiezersonderzoek (NKO) laten eveneens zien dat de Europese stemming in vergelijking met de jaren negentig negatiever is. Waar de voor- en tegenstanders van verdere eenwording elkaar tussen 1994 en 2002 redelijk in evenwicht hielden, is de groep tegenstanders vanaf 2006 duidelijk groter dan de groep voorstanders – waarbij het verschil in 2006 het grootst is (zie ook Rosema

et al. 2007: 176). In 2017 vindt 45% dat de Europese eenwording te ver gaat, 33% vindt dat het verder moet. Verschil met de jaren negentig is ook dat de neutrale middengroep kleiner is en het vraagstuk dus meer gepolariseerd raakt.

Tabel 3.10

Nederland heeft volgens burgers vooral voordeel van EU, steun voor lidmaatschap lager dan in 1996

Opvattingen over het EU-lidmaatschap, personen van 18 jaar en ouder, 1996-2016/'17 (in procenten)

	1996	2006	2008/'09	2012/'13	2014/'15	2016/'17
vindt in het algemeen gesproken het EU-lidmaatschap van Nederland een						
goede zaak	75	65	65	57	56	58
slechte zaak	4	13	8	15	18	14
heeft het idee dat Nederland van zijn EU-lidmaatschap alles wel beschouwd						
voordeel heeft	64	58	68	63	62	66
geen voordeel heeft	15	28	22	29	31	26

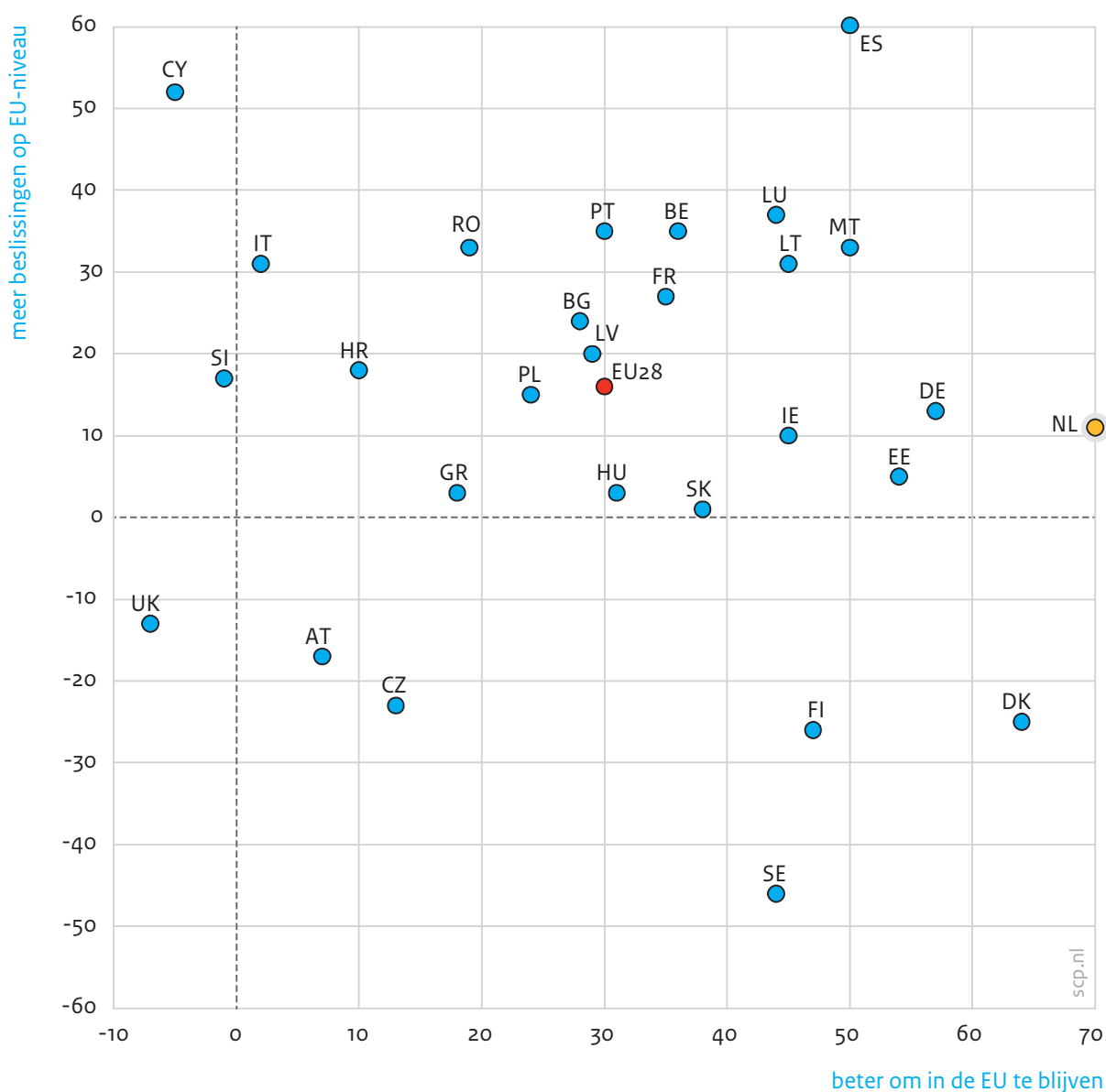
Bron: SCP (cv'96-'16/'17)

In vergelijking met andere EU-landen is de steun voor het lidmaatschap in Nederland het grootst, een positie die Nederland al langer inneemt (Dekker et al. 2016: 24). In het Verenigd Koninkrijk en Cyprus overheerst de steun voor uittreding, en in Italië en Slovenië houden voor- en tegenstander elkaar in evenwicht. De sterke Nederlandse voorkeur om in de EU te blijven komt echter niet voort uit enthousiasme voor de EU. Figuur 3.8 laat zien dat de steun voor meer beslissingen op EU-niveau in ons land iets onder het niveau van de hele EU ligt. De figuur laat zien dat er op landenniveau sowieso geen relatie is tussen de steun voor het lidmaatschap en de steun voor meer EU-besluitvorming. Er zijn landen die weinig steun voor het lidmaatschap combineren met weinig animo voor meer EU-besluitvorming (het Verenigd Koninkrijk, Tsjechië en Oostenrijk), landen waar bovengemiddelde steun voor beide is (het meest uitgesproken in Spanje), maar ook landen waar scepsis over het lidmaatschap gepaard gaat met bovengemiddelde steun voor meer EU-beslissingen (Cyprus en Italië) en omgekeerd (naast Nederland de noordse landen). Eind 1986 was er in Nederland ook de meeste steun voor het EU-lidmaatschap van alle lidstaten, die gepaard ging met een relatief groot pessimisme in ons land over de EU (Dekker et al. 2017: 19).¹⁰ De Nederlandse publieke opinie lijkt het lidmaatschap vooral onvermijdelijk te vinden: men is er bepaald niet enthousiast over, maar er is geen reëel alternatief. Het gevoel dat men niet anders kan, is waarschijnlijk een belangrijke bron van gemor en irritaties over 'Europa' (Dekker 2017).

Figuur 3.8

Nederlanders het meest voor het EU-lidmaatschap, maar nauwelijks gemiddelde steun voor meer EU

Opvattingen over EU-lidmaatschap en EU-besluitvorming, personen van 15 jaar en ouder, voorjaar 2017 (in nettoscores)^{a, b}

- a In bijlage A (te vinden achterin deze publicatie) vindt u de verklaring van de gebruikte landcodes.
- b De nettoscores zijn het saldo van het percentage oneens minus het percentage eens met de stelling '[eigen land] zou de toekomst beter aankunnen buiten de Europese Unie' (horizontaal) en het saldo van het percentage eens minus het percentage oneens met de stelling 'Er moeten meer besluiten op EU-niveau komen' (verticaal).

Bron: EC (EB 87.3)

3.6 Verschillen tussen groepen

In de voorgaande paragrafen hebben we ons strikt beperkt tot ontwikkelingen in de hele bevolking. Dat kon niet anders gezien de veelheid aan onderwerpen en de lange termijn die we dit keer wilden belichten. Deze paragraaf gaat voor een selectie van opvattingen alsnog kort in op verschillen van mening tussen groepen en op eventuele veranderingen daarin. We kijken in tabel 3.11 naar zes opvattingen waarnaar tussen 1993 en 2016/17 in de cv ongewijzigd is gevraagd. De bovenste cijferrij vermeldt sec de trend: is de opvatting trendmatig meer (+) of minder (-) populair geworden? Daaronder staat de trend gecorrigeerd voor veranderingen op een aantal eronder vermelde kenmerken. Voor die kenmerken staan vervolgens de netto-effecten vermeld, dat wil zeggen de over- (+) of ondervertegenwoordiging (-) van de opvatting in de vermelde bevolkingscategorie, na correctie voor de andere kenmerken. Daarbij moet worden aangetekend dat we voor het opleidingsniveau en het (huishoudens)inkomen elk jaar de hoogste en laagste 50% hebben onderscheiden. Dat gebeurde omdat er voor de hele periode geen goede absolute tweedeling was. Naast deze twee opdelingen onderscheiden we de beide seksen, twee leeftijdsgroepen, het al of niet betaald werken, wel of niet naar de kerk gaan, en wel of niet blijk geven van politiek zelfvertrouwen.

Over de afgelopen kwart eeuw is er een zwakke neerwaartse trend in sociaal vertrouwen en een iets sterkere neerwaartse trend in steun voor de vrijheid van meningsuiting en voor het lidmaatschap van de EU (tabel 3.11). Er is een zwakke opwaartse trend in de acceptatie van migranten (minder steun voor de opvatting dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in Nederland wonen en meer steun voor het toelaten van politieke vluchtelingen). De steun voor referenda vertoont geen trendmatige verandering. De trends veranderen niet als we rekening houden met de genoemde kenmerken. De trendcijfers betreffen veranderingen per jaar en kunnen niet vergeleken worden met de cijfers voor de andere kenmerken, die steeds een tweedeling van de bevolking betreffen. Die laatste cijfers kunnen wel onderling worden vergeleken.

Het al of niet blijk geven van politiek zelfvertrouwen maakt over de hele linie het meest verschil. Zelfvertrouwen gaat samen met meer vertrouwen in andere mensen, minder steun voor referenda en een positievere houding tegenover migranten en de EU. Voor steun voor de vrijheid van meningsuiting maakt zelfvertrouwen minder uit. Voor de vrijheid van meningsuiting maakt kerkgang het meest uit: kerkgangers zijn duidelijk terughoudender. Bij de andere opvattingen maakt kerkgang weinig of geen verschil. Opleidingsniveau maakt na politiek zelfvertrouwen over de hele linie het grootste verschil. Behoren tot de beter opgeleide helft van de bevolking vertoont ongeveer hetzelfde patroon als politiek zelfvertrouwen. Jong en oud, en rijk en arm maken daarnaast ook nog verschil, sekse iets minder en het al of niet betaald werken het minst.¹¹

Tabel 3.11

Politiek zelfvertrouwen van belang bij maatschappelijke opvattingen en percepties

Steun voor opvattingen naar diverse achtergrondkenmerken, personen van 18 jaar en ouder, 1993-2016/17 (logistische-regressiecoëfficiënten)^a

	vertrouwen in de meeste mensen (tabel 3.1) 1996-2017	steun voor referenda (tabel 3.5) 1998-2017	vrijheid te zeggen wat je wilt (tabel 3.7) 1993-2017	te veel an- dere natio- naliteiten (tabel 3.9) 1993-2017	soepel voor politieke vluchte- lingen (tabel 3.9) 1993-2017	EU-lidmaat- schap goede zaak (tabel 3.10) 1996-2017
jaar (ongecorrigeerd trend)	-0,02***	-0,01	-0,05***	-0,02***	0,03***	-0,06***
jaar (trend rekening houdend met ver- anderingen in de volgende kenmerken)	-0,02***	-0,01	-0,04***	-0,03***	0,03***	-0,06***
vrouw i.p.v. man	-0,03	0,22***	-0,08	-0,03	0,28***	-0,20***
≥ 45 jaar i.p.v. 18-44 jaar	0,30***	-0,29***	-0,26**	0,28***	0,04	-0,15***
hoog- i.p.v. laagopgeleid ^b	0,79***	-0,22***	0,38***	-0,74***	0,68***	0,65***
hoog i.p.v. laag inkomen ^b	0,33***	0,04	0,29***	-0,16***	0,22***	0,24***
werkt 16 uur of meer i.p.v. doet dit niet	0,18***	0,24***	0,13	-0,14	-0,04	-0,02
gaat (soms) naar de kerk i.p.v. nooit	0,06	-0,17***	-0,67***	-0,03	0,01	0,10**
wel i.p.v. geen politiek zelfvertrouwen ^c	0,81***	-0,44***	0,18*	-0,79***	0,67***	0,83***

a Een waarde groter dan 0 betekent meer, en kleiner dan 0 betekent minder steun voor de betreffende opvatting dan in de vermelde referentiecategorie. Significantie: *** p < 0,001, ** p < 0,01, * p < 0,05.

b Opdeling per jaar van opleidingsniveau en brutohuishoudensinkomen in twee gelijke helften. Respondenten in categorieën die doorsneden worden door de 50%-grens zijn willekeurig toegedeeld.

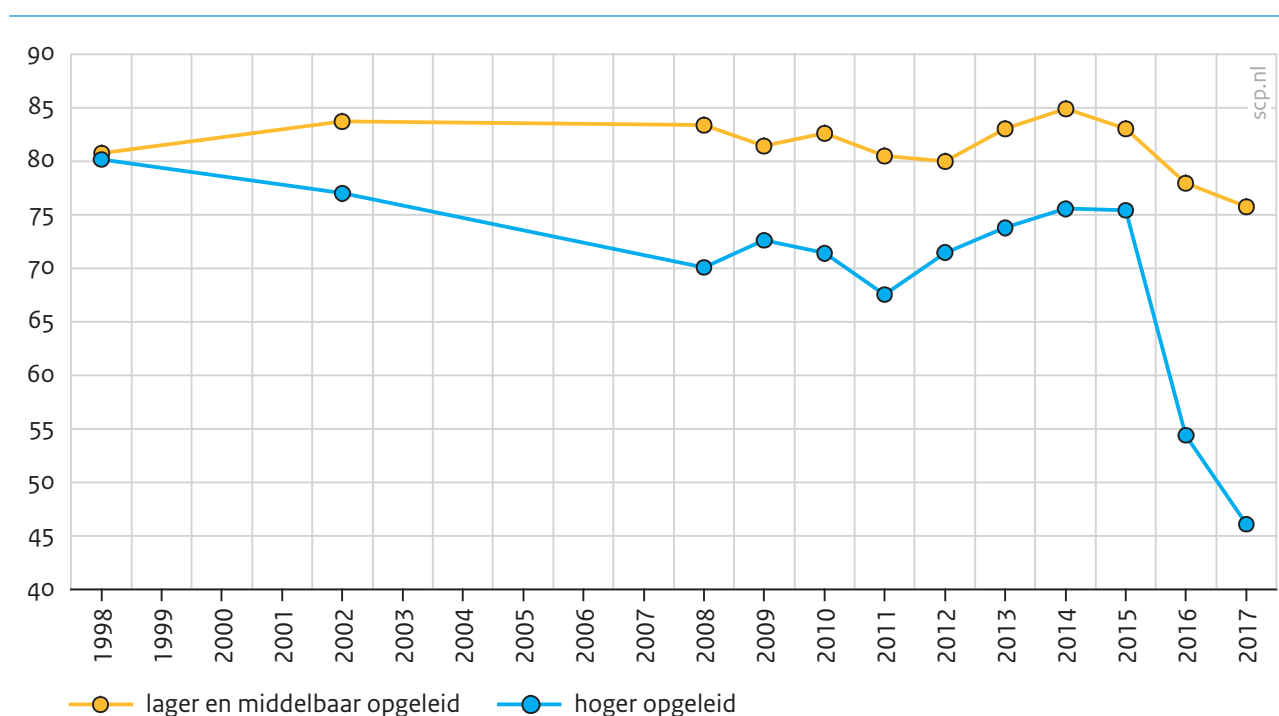
c Is het oneens met de stelling 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet' i.p.v. 'eens' en 'geen mening' (tabel 3.4).

Bron: scp (cv'93-'16/'17)

De cijfers voor de kenmerken betreffen de hele periode en het is mogelijk dat er veranderingen zijn opgetreden in de relaties met de opvattingen. Dat zijn we nagegaan door te toetsen of er verschillen zijn in de relaties voor en na 2004 (ongeveer het midden van de 25-jarige periode die gezien wordt). Dat blijkt zelden het geval. Voor sociaal vertrouwen en de opvang van politieke vluchtelingen vinden we geen enkele aanwijzing voor veranderingen in de achtergronden van opvattingen. Bij de andere opvattingen zijn er wel enkele, doorgaans zwakke aanwijzingen (niet weergegeven in de tabel). Het duidelijkst lijkt een verandering van het opleidingseffect: hogeropgeleiden onderscheiden zich na 2004 wat minder van lageropgeleiden door een sterkere afwijzing van het idee dat er te veel mensen zijn van buitenlandse komaf, wat meer door grotere steun voor het EU-lidmaatschap en meer door geringere steun voor de invoering van een bindend referendum. Nadere inspectie van de ontwikkelingen laat vooral op het laatste punt een duidelijk verschil zien. Dat tonen we afsluitend in figuur 3.9. De grafiek laat zien dat het verschil tussen hogeropgeleiden en lager- en middelbaar opgeleiden pas in 2016 en 2017 aanzienlijk is. Het is waarschijnlijk vooral veroorzaakt door de verschillende waarderingen van recente referenda.¹²

Figuur 3.9
Hogeropgeleiden keren zich af van het referendum

Steun voor de invoering van een bindend referendum, personen van 18 jaar en ouder, 1998-2017 (in procenten)^a

a (Zeer) eens met de stelling ‘over sommige, voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd, het zogenaamde referendum’; zie tabel 3.5 voor de bevolkingscijfers; opleidingsniveaus: lager en midden = t/m mbo en vwo, hoger = hbo en wo.

Bron: scp (cv’98-’16/’17)

Afgezien van dit bijzonder sterke verschil in verandering van houding tegenover het referendum, is de belangrijkste bevinding van deze paragraaf dat het al of niet hebben van politiek zelfvertrouwen *naast* opleidingsverschillen veel uitmaakt voor houdingen tegenover maatschappelijke en politieke kwesties. De twee achtergronden zijn gelieerd (hogeropgeleiden hebben meer zelfvertrouwen), maar ook als rekening wordt gehouden met verschillen in opleidingsniveau blijven mensen verschillen in hun visie op politiek en samenleving, afhankelijk van hun politieke zelfvertrouwen, dat waarschijnlijk is ingebed in een algemener gevoel van *mastery*.

3.7 Slotbeschouwing

Wie de afgelopen vijftien jaar het nieuws volgde, kan gemakkelijk de indruk krijgen dat er sprake is geweest van een grote verandering. Vooral sinds het ‘lange politieke jaar 2002’ (vgl. Brants en Van Praag 2005) wordt er veel geschreven over een ruk naar rechts en kiezers op drift (vgl. Van Holsteyn et al. 2003). Meer recent – na de brexit en de verkiezingsoverwinning van Trump – gaat het nog meer dan voorheen over het opkomende populisme en de boze burger. Veranderde de publieke opinie inderdaad zo drastisch van rustig en vertrouwensvol in de jaren negentig in boos en achterdochtig begin jaren 2000 en daarna? En veranderden de opvattingen over maatschappelijke kwesties mee?

In dit hoofdstuk hebben we aan de hand van een grote verscheidenheid aan indicatoren de publieke opinie in kaart gebracht, vooral – maar niet alleen – op basis van het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (cv), en zoveel mogelijk sinds begin jaren negentig. Er is natuurlijk nog veel meer opinieonderzoek beschikbaar dat iets zou kunnen zeggen over veranderingen in de publieke opinie, maar het langlopende cv-onderzoek is een van de meer geschikte bronnen om iets te zeggen over ontwikkelingen door de tijd. Voordat we een antwoord geven op de overkoepelende vraag van dit hoofdstuk, is het goed om nog eens te benadrukken dat hier de publieke opinie als geheel van opvattingen van de totale bevolking centraal stond. Verschillen tussen groepen en de ontwikkelingen daarin behandelden we slechts kort, en ook de achterliggende zorgen en drijfveren bleven buiten beschouwing. De waarde van deze schets ligt vooral in het presenteren van ontwikkelingen door de tijd en het plaatsen van die ontwikkelingen tegen de achtergrond van wat men zoal denkt en schrijft over de opvattingen van Nederlanders.

Dit hoofdstuk laat zien dat de publieke opinie op sommige punten inderdaad veranderlijk is – al gaat het dan veel vaker om fluctuaties dan om structurele of trendmatige ontwikkelingen in een bepaalde richting. Veranderlijk is bijvoorbeeld de perceptie van wat de belangrijkste maatschappelijke kwesties zijn; die perceptie is in grote mate afhankelijk van wat er op dat moment speelt. Zo zijn in tijden van crisis economische zorgen dominant, en maakt men zich in andere tijden meer zorgen over criminaliteit of, zoals in 2017, over gezondheidszorg en immigratie. Ook veranderlijk is het vertrouwen in of de tevredenheid met de politiek, de Tweede Kamer of de regering. Afhankelijk van economische ontwikke-

lingen en politieke gebeurtenissen heeft men daarin meer of minder vertrouwen. Ook economische percepties en waarderingen zijn beweeglijk, wederom afhankelijk van de conjunctuur.

De wat meer algemene houdingen van politiek cynisme of politiek zelfvertrouwen zijn stabiel: een groot deel van de burgers is behoorlijk cynisch over de politiek, maar het is niet zo dat Nederlanders na 2002 substantieel cynischer zijn dan daarvoor. Ook de steun voor meer inspraak door burgers is van alle tijden, hoewel na het Oekraïne-referendum onder hogeropgeleiden het enthousiasme voor het instrument van referenda afnam. In de opvattingen over morele kwesties, de vrijheid van meningsuiting, het milieu en de multiculturele samenleving deden zich sinds 1990 grosso modo geen enorme verschuivingen voor. Van de veelgehoorde ruk naar rechts is geen sprake. Er waren wel verschuivingen in opvattingen: de steun voor de vrijheid van meningsuiting daalde, over immigranten werd men iets positiever en de steun voor het EU-lidmaatschap is in 2016/'17 lager dan in 1996. Kortom, Nederlanders kijken anno 2017 niet totaal anders naar politiek en maatschappij dan in de jaren negentig – al zijn er wel degelijk golfbewegingen, verschuivingen en accentverschillen.

Veranderde er verder dan niets? Jawel. Politicologen wijzen er vaak op dat het niet zozeer de opvattingen van kiezers zijn die totaal anders zijn dan voorheen, maar dat er – vooral sinds 1994 – in hun politieke gedrag veranderingen zijn opgetreden, alsook in de *aanbodkant* van de politiek. Burgers zijn beweeglijker geworden en kiezen bij elke verkiezing uit een vaste set van partijen (Van der Meer et al. 2012). Sinds 2002 zijn er bovendien nieuwe partijen bij gekomen, die een nieuwe combinatie van thema's aanboren en zo nieuwe groepen kiezers aanspreken. Daarnaast veranderde er iets in het politieke speelveld: daarin is niet langer de economische dimensie dominant, maar gaat het veel vaker ook om culturele kwesties, zoals immigratie, integratie en Europese eenwording (zie o.a. Andeweg en Irwin 2014; Tillie et al. 2016). Door dit veranderende speelveld én de opkomst van nieuwe partijen, komen opvattingen die er voorheen ook al waren, nu nadrukkelijker op de voorgrond. Ze worden nu officieel vertegenwoordigd.

Iets anders wat waarschijnlijk ook veranderde, is de toon van het publieke debat. We formuleren het hier wat voorzichtig, omdat de antwoorden op de gesloten enquêtevragen die de bron van dit hoofdstuk zijn, daar nauwelijks of geen informatie over kunnen geven. Op basis van kwalitatief onderzoek in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB; focusgroepen en antwoorden op open enquêtevragen) vermoeden we echter dat een aantal taboes uit de jaren negentig wel verdwenen is. Zeker bij reacties op enquêtevragen via internet nemen mensen vaak geen blad voor de mond en geven ze hun ongezouten mening.¹³ Ook buiten de onderzoekswereld is het internet een belangrijk forum voor het publieke debat geworden, wat het in 1990 nog niet was. De hardere toon wordt ook beter gehoord. In face-to-facegroeps gesprekken zijn mensen beleefder en terughoudender, zeker als die groepen niet in Amsterdam worden gehouden, maar ook daar zien we dat

mensen gemakkelijker dan voorheen uitkomen voor hun stemgedrag en hun opvattingen. Maar niet alleen laten mensen via internet gemakkelijker van zich horen, ook zijn onderzoekers en media sinds 2002 nadrukkelijk gericht op de publieke opinie. Ons eigen onderzoek is daar een voorbeeld van, maar ook media zijn sinds 2002 veel vaker op straat te vinden uit angst om ‘de stem van het volk’ te missen. Dus ook als de publieke opinie zelf relatief stabiel is, dan kan de manier waarop die tot uiting komt in de politiek en in de publiciteit wel heel anders zijn dan begin jaren negentig.

Noten

- 1 Vanwege de beperkte ruimte gaan we hier niet in op de verscheidenheid van opvattingen achter het samenvattende gegeven voor de hele bevolking of op de beweeglijkheid van opvattingen op de korte termijn. Zie voor veranderingen in diversiteit en polarisatie Dekker en Den Ridder (2014b) en voor veranderingen op korte termijn de kwartaalberichten van het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB; beschikbaar via www.scp.nl).
- 2 Zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/34/consumentenvertrouwen-stijgt-een-fractie-in-augustus.
- 3 De criteria op basis waarvan mensen voor zichzelf bepalen of ze deze instellingen wel of niet vertrouwen, kunnen overigens per instelling verschillen. Bij het oordeel over vertrouwen in de regering of de Tweede Kamer speelt bijvoorbeeld ook de samenstelling van het kabinet een rol, bij het vertrouwen in bedrijven maakt het verschil of iemand primair aan grote of kleine bedrijven denkt (kleine genieten meer vertrouwen dan grote).
- 4 Een verklaring hiervoor hebben we niet, maar een substantiële daling van vertrouwen in de rechtspraak tussen 1990 en 1999 werd ook gemeten in de European Values Study (Dekker en Van der Meer 2007: 12).
- 5 We gebruiken hier en verderop in het hoofdstuk de gewogen gegevens van het hoofdonderzoek van het nko (dat wil zeggen de gegevens van de respondenten die via onderzoeksbureau Kantar een face to face of webbased vragenlijst invulden).
- 6 In 1998 was 84% tevreden.
- 7 De oude stelling kreeg in 2010/11 steun van 55%, de gelijktijdig voorgelegde nieuwe stelling van 34%. De daling van de populariteit van de oude stelling van 1970 tot het einde van de eeuw was deels te verklaren uit een stijgend opleidingsniveau. Tussen 2000 en 2004 (geen meting in 2002) steeg de steun van 32% naar 59%, waarschijnlijk omdat de stelling minder werd geassocieerd met bedenkelijk autoritarisme en meer met krachtdadig optreden.
- 8 In de vraag (vermeld in noot a bij tabel 3.6) is sprake van een recht. We nemen aan dat dit moreel wordt opgevat (mag iemand dat doen?) en niet juridisch (zelfdoding is niet wettelijk verboden). Verwarrend is echter wel dat er discussie is over het juridisch recht *op hulp bij zelfdoding* (het hulp mogen geven en hulp mogen verlangen).
- 9 Al sinds 1994 vindt de grootste groep dat Nederland niet meer asielzoekers moet toelaten; de uitkomsten voor 2017 waren nog niet beschikbaar bij het schrijven van deze publicatie. Kijken we naar een verwant vraagstuk, namelijk dat van integratie, dan zien we eveneens dat al sinds de jaren negentig een meerderheid vindt dat minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (zie ook Rosema et al. 2007: 174). Ook in 2017 vindt een meerderheid (54%) dat, maar die is aanzienlijk kleiner dan in 2002 en 2006, en ook iets kleiner dan in de jaren negentig.
- 10 Dat is begin 2017 ook weer het geval. Net zo min als steun voor het lidmaatschap een relatie heeft met het niveau van steun voor EU-besluitvorming, is er op landenniveau een relatie met pessimisme. Op basis van individuele data van de voorafgaande Eurobarometer (EB 86.2 van november 2016) kan wel worden geconstateerd dat burgers in het algemeen meer zien in een toekomst van het land buiten

- de EU naarmate ze minder voor besluitvorming op EU-niveau zijn. In Nederland en 21 van de andere 27 EU-lidstaten is dat het geval (in vier landen is er geen relatie en in Polen en Slovenië is er een zwak tegengesteld verband). In alle 27 van de 28 lidstaten geldt dat mensen meer voor een toekomst buiten de EU zijn naarmate ze pessimistischer over de EU zijn (in het Verenigd Koninkrijk is er geen relatie).
- 11 Bedenk dat het hierbij gaat om netto-effecten. We vinden dus niet ongeveer dezelfde afwijkingen van hogeropgeleiden en mensen met zelfvertrouwen, omdat die groepen elkaar overlappen. De verschillen kunnen worden 'opgeteld'. Omgekeerd betekent het grotere sociale vertrouwen op hogere leeftijd niet dat ouderen meer vertrouwen hebben: het positieve effect van leeftijd wordt met name gecompenseerd door het negatieve effect van hun gemiddeld lagere opleidingsniveau (ouderen en jongeren komen in de hele periode op ongeveer hetzelfde niveau van sociaal vertrouwen uit).
- 12 In 2016 het Oekraïne-referendum in Nederland en het brexitreferendum in het Verenigd Koninkrijk. Partijpolitiek gezien is er al eerder een omslag te constateren. Waren in de jaren zeventig van de vorige eeuw vooral de aanhangers van de voorlopers van GroenLinks en van D66 enthousiast over het referendum, in 2010/12 waren dat de aanhangers van SP en PVV, en was de aanhang van GroenLinks al een stuk minder positief (maar nog wel in meerderheid voor; Den Ridder et al. 2016: 34 e.v.). Zie Hendriks et al. (2017) voor uitvoeriger analyses.
- 13 Esther Schrijver (2016: 50) constateerde in een analyse van boze antwoorden op de open COB-vraag waarom mensen het meer de verkeerde dan goede kant op vonden gaan in Nederland, tussen 2008 en 2016 een verruwing in de antwoorden:
- 'Whereas there is no strong in- or decreasing trend perceivable in how often feelings of anger have been expressed in the period 2008-2016 [...] there are striking differences in the manner in which anger is expressed. Overall, the expression of anger becomes more intense, "rough" and direct. [...] Changes in the intensity level of civic anger become apparent on the level of words, as more swearing words (such as "fuck") and coarse words (such as "ass", "ignorant rabble", and "political bozos") were used. On the level of sentences, these changes became mainly apparent in two ways: through the use of metaphors and sarcasm. Interestingly, in the answers containing a high level of intensity these tropes were used more often. In addition, anger was more often expressed in capital letters and the use of multiple punctuation marks.'*

Literatuur

- Andeweg, R. en G. Irwin (2014). *Governance and politics in the Netherlands*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Brants, K. en Ph. van Praag (2005). *Politiek en media in verwarring: de verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*. Amsterdam: Spinhuis.
- Broek, A. van den (2015). *Groen denken, groen doen en het 'groene gat'*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Working paper 4).
- Canache, D., J.J. Mondak en M.A. Seligson (2001). Meaning and measurement in cross-national research on satisfaction with democracy. In: *Public Opinion Quarterly* 65/4: 506-528.
- Dekker, P. (2017). Niet van harte en onzeker: de publieke stemming over de EU. In: *Internationale Spectator*, jg. 71, nr. 2, item 4 van 8.
- Dekker, P. en T. van der Meer (2007). *Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2014a). *Burgerperspectieven 2014|1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2014b). Polariseert Nederland? Ontwikkelingen in politiek-culturele tegenstellingen. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele verschillen in Nederland* (p. 103-129). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2015). Publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015* (p. 61-89). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en A. van den Broek (2016). *Burgerperspectieven 2016*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridder en P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M., C. Vrooman en J. Boelhouwer (2014). Verschil in Nederland: een introductie. In: C. Vrooman, M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.), *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ham, C. van en J. Thomassen (2017). The myth of legitimacy decline: an empirical investigation in trends in political support in established democracies. In: C. van Ham, J. Thomassen, K. Aarts en R. Andeweg (red.), *Myths and reality of the legitimacy crisis. Explaining trends and cross-national differences in established democracies* (p. 17-34). Oxford: Oxford University Press.
- Hart, J. de (2014). *Geloven binnen en buiten verband*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hendriks, F., K. van der Krieken en C. Wagenaar (2017). *Democratische zegen of vloek? Aantekeningen bij het referendum*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Holsteyn, J. van, G. Irwin en J. den Ridder (2003). In the eye of the beholder. The perception of the List Pim Fortuyn and the parliamentary elections of May 2002. In: *Acta Politica*, jg. 38, nr. 1, p. 69-87.
- Kuyper, L. (2016). *LHBT-monitor 2016. Opvattingen over en ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Linde, J. en J. Ekman (2003). Satisfaction with democracy. A note on a frequently used indicator in comparative politics In: *European Journal of Political Research*, jg. 42, nr. 3, p. 391-408.
- Meer, T. van der (2017). Democratic input, macroeconomic output and political trust. In: S. Zmerli en T. van der Meer (red.), *Handbook on political trust* (p. 270-284). Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Meer, T. van der, E. van Elsas, R. Lubbe en W. van der Brug (2012). *Kieskeurige kiezers: een onderzoek naar de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers, 2006-2010*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den en P. Schyns (2013). Publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en M. van Ditmars (2012). *Burgerperspectieven 2012*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, M. den Draak, P. van Houwelingen en P. Dekker (2014). *Burgerperspectieven 2014*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen, m.m.v. E. Schrijver (2016). *Burgerperspectieven 2016*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rosema, M., K. Aarts en H. van der Kolk (2007). De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer. In: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (p. 165-188). Utrecht: Spectrum.
- Schrijver, E. (2016). *Beyond the angry citizen. Civic anger discourses in Dutch society*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (ongepubliceerde master's thesis).
- Spruyt, B. (2014). Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden. Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland* (p. 79-100). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Thomassen, J., C. van Ham en R. Andeweg (2014). *Wankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Amsterdam: Bert Bakker/Prometheus.
- Tillie, J., J. van Holsteyn, H. van der Kolk en K. Aarts (2016). *Rumoer: Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bijlage A

Gebruikte landcodes

AT	Oostenrijk
BE	België
BG	Bulgarije
CH	Zwitserland
CY	Cyprus
CZ	Tsjechië
DE	Duitsland
DK	Denemarken
EE	Estland
EL	Griekenland
ES	Spanje
EU	Europese Unie
FI	Finland
FR	Frankrijk
GE	Georgië
GR	Griekenland
HR	Kroatië
HU	Hongarije
IE	Ierland
IL	Israël
IS	IJsland
IT	Italië
PL	Polen
PT	Portugal
LT	Litouwen
LU	Luxemburg
LV	Letland
MT	Malta
NL	Nederland
NO	Noorwegen
RO	Roemenië
RU	Rusland
SE	Zweden
SI	Slovenië
SK	Slowakije
TR	Turkije
UK	Verenigd Koninkrijk